

Emlékeim – másvalaki emlékeinek tükrében

A vészkorszakról szóló „élménybeszámolók” sokasodnak. Mindegyikük előhoz belőlem is sokszor már eltemetett emlékeket. Olvasom Tolnainé, Kassai Margit naplóját.^{1, 2} A szerző akár visszaemlékezett elmúlt napokra, akár nap mint nap jegyezte fel az eseményeket, gyakorlatilag a vészkorszaknak és a vészkorszak budapesti végfázisának, azon belül Budapest ostromának tanújaként írja a szöveget. Tanújaként majd' egy évnék, majd' egy év eseményeinek, melyeknek magam is tanúja, pontosabb talán, ha azt mondom elszenvédője voltam.³

A bemutatandó könyv szerzője (Kas volt a beceneve) jóval idősebb volt nálam, gyakorlatilag anyám évjáratához tartozott, anyám 1907-ben, Kas 1908-ban született, felnőtt volt tehát annak idején, nem gyerek, mint jómagam; a csillagos házból pedig nem valamelyik gettóba⁴ került (mint én⁵, aki a november valamelyik napjától a felszabadulá-

sig eltelt időt egy Tátra utcai védett házban éltem meg), hanem hamis papírokkal „árja”⁶ gondozónóként helyezkedett el a Sztéhlo Gábor-féle többnyire üldözött gyerekeket mentő gyerekotthonok hálózatában, hol az egyik otthonban dolgozott, hol a másikban. A Sztéhlo Gábor-féle mentőakció mikéntjéről, működéséről Kunt Gergely utószava részletesebben tájékoztat, mint Kas szövege⁷, amely – a szerző személyes történetén túl – más szempontokból érdekes: az időszakban a bujkáló és nem bujkáló zsidók helyzetének, a rájuk leselkedő veszedelmeknek, az ostrom eseményeinek általános, mindenkit érintő vonásainak leírása új szempontokkal gazdagítja idevágó tudásunkat. Ami az ostromot magát illeti, a közvetlen életveszély, a hétköznapiok ma már nehezen elképzelhető és talán nehezen is felidézhető nehézségei nem sokban különböztek a zsidónak minősülő és az „árja” személyek szempontjából. Különösen

nem Budának azon a részén, amely harcászati szempontból gyakorlatilag a Vár részét képezte, mint a Pauler utca, melynek gyerekotthonában Kas már az ostrom idején gondozta a gyerekeket és igyekezett számukra, persze a felnőttek számára is elfogadható körülményeket teremteni.

Én, mint azidőtájt kilenc-tíz éves gyerek, nem érzem magam illetékesnek, hogy a tíz hónap⁸ budapesti életviszonyait ábrázoljam akárcsak a védett házban élő zsidók szempontjából is, nem is tudnám felvenni a versenyt Kassal, aki – még ha ez abszurdan hangzik is – élvezetes szöveget produkált. Ebben a rövid jegyzetben természetesen nem is ezt tűztem ki célomul.

Célom az – még ha ez talán furcsa is –, hogy ellenőrizsem magamat. Bizonytalan vagyok ugyanis azt illetően, hogy bennem az említett tíz hónapra vonatkozó, máig igen élénken élő emlékeim akárcsak hozzávetőlegesen is, de megfelelnek-e annak, amit ténylegesen megéltem. Segít ebben Kas remek könyve.

Természetesen óvatosnak kell lennem. Sokszor beszéltem róla, több helyen meg is írtam: Nem emlékszem a gyerekkoromra. Hogy ez pontosan mit jelent, annak az utóbbi időben próbáltam utánajárni, többször is, és több oldalról megvilágítva a dolgot. A németek bevonulásáig,

1944. március 19-ig is vannak persze emlékeim; de inkább csak képek, melyeket nem tudok igazán összefüggésekbe helyezni. S ezekhez a képekhez érzelmek nem kapcsolódnak. Még a szüleimhez való viszonyomat sem tudom felidézni.⁹

1944. március 19. óta viszont, ha nem is mindenre – de hiszen ez lehetetlen is –, sok mindenre emlékszem, s a legfontosabb az, hogy emlékeimet kontinuusnak érzem. Jóllehet, ha belegondolok, bőven akadnak „lyukak”. A felszabadulásunkig eltelt tíz hónapnak minden nehézség nélkül el tudom mondani a „történetét”. S ennél több még egy felnőttől sem várható el. A legfontosabb, aminek itt szeretnék utánajárni, az az, hogy vajon mit tudtunk az elhurcolt zsidók sorsáról. De nem szeretnék csakis erre korlátozódni, előbb elmesélem a tíz hónap általam megélt történetét. Minthogy a megelőző időre – mint már mondtam – alapján nem emlékszem, nem találok választ arra a nem jelentéktelen kérdésre sem, hogy vajon mit tudtam egyáltalán a zsidókérdésről, s így a magyarországi zsidóságot sújtó korlátozó intézkedésekről, a zsidótörvényekről. Nem tudom. Hogy semmit se tudtam volna, az egyszerűen lehetetlen. Azt tudtam például, hogy a valahai Toldi cserkészcsapatot, melynek farkaskölyök tagja voltam, azért nem nevezik cserkészcsapatnak, hanem az Eszperantó Szövetség

ifjúsági csoportjának, mert zsidók nem lehettek cserkészek. Az pedig abszurd lenne, hogy nem tettem fel a kérdést: Ugyan miért? Nem beszéltem erről sem a Toldiban, sem a szüleimmel? Az idevágó nyomozásról e helyütt nem számolok be, csak azt jegyezném meg, hogy ez ugyancsak valószínűtlen. Még ha azt a magyarázatot fogadom is el, hogy a szüleim óvtak engem helyzetünk félelmet keltő leírásától, s ezért nem volt szó otthon semmi ilyesmiről, azt azért biztosan nem hitték, hogy én minderről semmit sem tudok. Ezt most csak azért említettem, mert a német megszállás napjára máig úgy emlékszem, mint az én nagykorúsításom napjára.

Vasárnap volt, a farkaskölykökkel kirándulni mentünk volna, a Vértanúk terén találkoztunk, de nem indultunk el: közölték velünk, hogy bejöttek a németek, a kirándulás elmarad. Hazaballagtam – öt percre laktunk a Vértanúk terétől, a Nádor utcában –, s amint beléptem a lakásba, hallom anyámat és Jolán nénit, apám hűgát (aki éppen látogatóban volt nálunk Dombóvárról) egymással ordítozni. Jolán néni el akart vinni engem és a hűgomat Dombóvárra, azzal a jelszóval, hogy vidéken mégiscsak biztonságosabb, anyám meg őrrjögött, hogy Jolán ezt honnan tudja, s ő különben sem engedi

szétszakítani a családot. Így nem kísérttem el Jolán nénit és családját a gázkamrába.

A házat, amelyben laktunk, csillogos háznak jelölték ki. Nagyanyám és anyám nővérének családja költözött be hozzánk a kétszobás lakásba, a férfiak többnyire úgysem voltak otthon, munkaszolgálatosok voltak, de öregek lévén nem vitték ki őket a frontra. Hébe-hóba otthon is megjelentek. Nem voltunk éppen kényelmesen, de a helyzet nem volt olyan elviselhetetlen, mint a Dohány utca és Miksa utca sarkán álló házban, ahová Kas költözött, aki bizony nem nagyon állhatta azokat a „zsidó prolikat”, akikkel együtt kellett laknia. Mi elvöltünk a Nádor utcában, s szorongva vártuk az oroszokat. A gyerektársaság remekül játszott a Hild József tervezte ház szép körfolyosóin. Még akkor is, amikor egy szép napon mi gyerekek egyedül maradtunk a lakásban. Nagyanyánkat időközben elvitte a rák, anyáinkat egy este meg elvitte két nyilas. Mi pedig szaladgáltunk. Hú, hogy ordítozott velünk a „gój” házparancsnok: „Nem tudjátok, hogy látjátok-e meg anyátokat, ti meg itt vidáman szaladgáltok.” Aztán anyám nővérét egy-két nap múlva elengedték, anyám meg megszökött a „halálmenetből” és hazajött. Október 15-én meg boldogságtól repesve hallgattuk a főméltóságú kormányzó úr szózatát – honnan volt rádiónk, fogalmam sincs, de

bömbölt –, hogy estére megtudjuk: Szálasi átvette a hatalmat.

S most, mielőtt rátérnék a továbbiakra, felteszem a kérdést: Mit tudunk a vidéki zsidók, közöttük Jolán néniék sorsáról? Gettó, deportálás, gázkamrák... A gettót és a deportálást lehetetlen, hogy ne tudtuk volna. És én megint nem emlékszem semmire. Ugye a „lyukak”...

E tekintetben Kassai Margit könyve – ha jól sejtem – nem segít igazán eligazodnom. De írtam egyszer Nyíri János *Madárország* című regényéről.¹⁰ Felvettem benne ezt a kérdést. Nyírinél ugyanis 1944-ben a pesti zsidók tudtak már Auschwitzról. Az én környezetemben viszont – emlékeim szerint – ilyesmiről nem volt szó. Persze az is lehet, hogy a szüleim csak előlem titkolták tudásukat. Fogalmam sincsen, mikor derült ki, hogy apám hűgát és majdnem egész családját a gázba küldték.

Kas, mint már mondtam, a nyilas uralom pillanatában „illegálitásba vonult”. Minthogy a csillagos házban quasi óvónőként dolgozott – a házban lakó zsidó kisgyerekekkel foglalkozott –, jelentkezett Sztehló Gábornál, hogy szívesen elhelyezkedne az egyik gyerekotthonban. Sztehló fel is vette, több helyen dolgozott, s mire eljött az ostrom, a Pauler utcában, a Vár aljában kötött ki. Mi pedig szót fogadtunk a bennünket az udvarra „lekolompoló” nyilasoknak, s némi cókmokkal, s minden

ehetővel, amink csak volt – a tojásokat anyám kifőzette velem, én szépen le is forráztam magam – elindultunk a védett gettó felé. Valamennyi zsidónak a házban volt valami menlevele? Bizonyára. A Nádor utca nem volt szegénynegyed, minden ott lakó zsidó tudott venni magának valami „menlevelet”.

Ami számomra furcsa, hogy a Pauler utcaiak sokkal jobban félték az éhezéstől¹¹, mint mi – legalábbis emlékeim szerint. Az is lehet persze, hogy a bajban rendkívül ügyes anyám legalább a gyerekei ellátásáról tudott rendesen gondoskodni. Valami rémlik, hogy megbeszélte velem: be kell osztanunk azt a keveset, amink van. Az aknatalálat érte lovakból aztán mi is, akárcsak a Pauler utcaiak nagyokat lakmározunk, pontosan emlékszem az emeleti körfolyosón kialakított lacikonyhákra. A Pauler utcában főzni is nehezebb volt. A Pauler utcában, az egész környéken már nem voltak rendezett állapotok: amikor Kas először átjutott Pestre, meg volt lepve, hogy a pesti oldal állapota nem olyan rettentés, mint a budaié (és nemcsak a Vár közvetlen környéke: néhányszor átgyalogolt a szüleikhez, akik egy Mecset utcai panzióban bujkáltak), ami mindig elborzasztotta. Budán fantasztikus mértékű volt a pusztulás, Kas nagyon szemléletesen írja le az

állapotokat, rémes romhalmazokkal és hullahegyekkel, amit én nem tudtam; vagy legalábbis, ha olvastam is róla, nem emlékeztem már. (Hullát már a felszabadulás után „találtunk” anyámmal, amikor tüzelőt kerestünk.) A víz is sokkal korábban vált hiánycikké Budán, mint Pesten (pontosabban a Pauler utca környékén, mint a Táttra utcában). Ha emlékezetem nem csal, csak az utolsó napokon kellett vizet hoznunk a földszintről, addig még nálunk, a másodikon is folyt a csapból. A földszinten még a legvégén is. Amikor egyszer lementem vízért, egy vadászgépből le akartak géppuskázni. Nem sikerült nekik.

Ami azonban igazán furcsának tűnik a szememben – ma, háromnegyed évszázaddal később –, hogy én – emlékeim szerint – nem féltem. Sem a nyilasoktól, sem a bombáktól. Nem tudom elképzelni, hogy ez igaz lenne.

Visszatekintve úgy tűnik, mintha nem ismertem volna a félelmet. Ez azonban – mint mondom – lehetetlen. Ez is csak része annak, hogy „nem emlékszem a gyerekkoromra”. Hadd ismételjek meg itt egy történetet, melyet már elmeséltem. A történet oda konkludál, hogy bizony képes voltam én kisgyerekként is a félelemre.

Ármin bácsiék Dombóváron, ahol két nyáron is nyaraltam, zsidóó

környezet volt, **egyszerűbb**, **nem ortodox de valahogy** – nemmm volt rajtuk az az **erőlködés** [...] – legyünk – elfogadott magyar polgárok [...] az **Ármin bácsi** volt a – a zsidó, akit így ismertem, aki – **minden** péntek este – őh – megülte a péntek estét aki **gyertyát** gyújtooott aki ilyen – **mindig** volt fekete kalap a fején, – **nem** volt – pajesza meg **kaftánja** deee – azért a – **pronanszírozottan** zsidónak **kellett** kinéznie, – **óvele** voltam [...] **zsinagógában** – ott vittük el a **sóletet** pénteken a **pékhez** – szóval ott **valamit** valamit folszedtem abból hogy mi az hogy zsidónak lenni szemben a család-di – házzal ahol **semmit** sem szedtem föl ebből. – Dombóvárból [...] a **főtérre** emlékszem [...] – és emlékszem a **zsinagógára** mert az volt az egy-életemben az volt az első zsinagóga amelyben – **bent** voltam. És ahol egy – Istentiszteletet végighallgattam. – **Asszem** kétszer voltam [Dombóváron nyaralni – későbbi beszúrás] egyszer aztán mentünk a Balatonhoz. **Életemben** először a Balatonhoz a szüleimmel, – az **nagyon-nagyon az utazás** az nagyon **él bennem** és tudom hogy azon a – **Tamásiból** **Lepsénybe** lévő **szárnyvonaloon** mentünk – mer a Dombóvártól elmentünk **Tamásiba** onnan **Lepsénybe** és úgy Zamárdiba, – és **Zamárdiból** is csak annyi maradt hogy egy nagy-nagy vihar volt – az **első éjszaka**? Vagy hosszabban voltunk ott? Vagy fogalmam sincs – félttem.¹²

Az interjú-szöveget e miatt az utolsó mondat miatt idéztem. Úgy

tűnik, hogy a pár hét tartózkodás egy kifejezetten zsidó környezetben¹³ elég volt ahhoz, hogy emlékezetessé tegye a számomra a félelmet – ha valami egészen mástól is, mint a zsidóüldözéstől – egy természeti jelenségtől.

Igaz, abban az úgynevezett védett gettóban nem bombáztak. Egy eltévedt akna becsapódott a körfolyosó szemközti oldalán, levitt belőle egy jókora darabot, megsüketültem a robbanástól vagy egy napra, de az utolsó napokat leszámítva ennyit kaptunk a harci cselekményekből. Csak az utolsó két éjszakát töltöttük a pincében. De hogy a nyilasoktól sem féltem volna? Az egyszerűen hihetetlen. Időnként lekolompoltak

bennünket az udvarra, sorba állítottak, s néhány lakóval távoztak. Azokat nem láttuk többé. Úgy emlékszem, tudtuk: belelőtték őket a Dunába. S én nem féltem? Igaz, életem további éveiben mindig azt mondtam, hogy én már egyszer tudomásul vettem a halálomat, ezért nem félek a haláltól. De ez csak amolyan bon mot. – S most, ahogy olvastam Kas könyvét, egyszercsak eljutottam a mondathoz, hogy a Pauler utcaiak megtudták, „Az ostromgyűrű bezárult Budapest körül. Deportálni már nem fognak bennünket.” S nekem eleredt a könnyem, zokogtam. Megállíthatatlanul. Úgy látszik, mégiscsak féltem én akkor, tudtam én, bizony, hová visz a vonat, s boldog voltam, amikor megtudtam: minket sem vihetnek már Auschwitzba.

JEGYZETEK

---

1. *Óvoda az óvóhelyen* (Tények és tanúk sorozat), Magvető, 2020.
2. A stilisztikai szempontból fontos különbségek a szöveg különböző részei között – nem minden része napló ugyanis; a szövegek különbségeit Kunt Gerely utószavában érdekesen elemzi: egy ideig feljegyzett emlékek, s csak utána napló – az én szempontomból itt most nem relevánsak.
3. Akkori élményeimről bővebben szóltam már Vajda Júlia által velem készített interjújában. In Vajda Júlia: *Ott, akkor... – Túléléstörténetek a soából*,

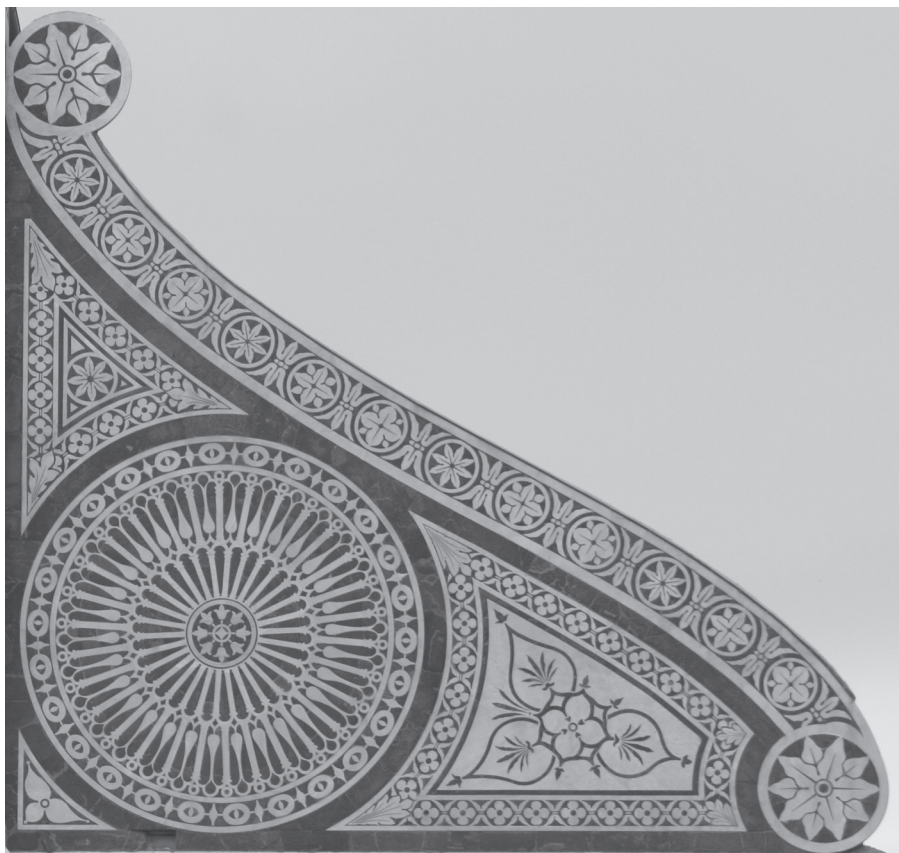
Múlt és Jövő Kiadó, 2020, 200–212. o., megjelenés alatt, ehelyütt azonban próbálom újra összeszedni őket. Az itt általam feljegyzésre kerülő emlékek az 1944. március 19.-i német megszállástól az 1945. január 18.-i felszabadulásig (Pestről ezen a napon üzték ki a németeket) terjedő időszakot ölelik fel.

4. Az újlipótvárosi „védett gettó” és az ún. „nagygettó” különbségéről lásd Vajda Júlia: *Ott, akkor... – Túléléstörténetek a soából*, Múlt és Jövő Kiadó, 2020, 425. o. (megjelenés alatt).

5. Kas november elejétől bujkált, hogy miért, arról a könyv 88. oldalán kezdődő fejezetben számol. Minket, anyámmal és húgommal s a csillagos ház valamennyi zsidónak számító lakójával együtt november elejének valamelyik napján a nyilasok átkísértek az Újlipótvárosba (ott voltak az úgynevezett védett házak), ahol szélnek eresztettek bennünket.
6. Egyetértek Vajda Júliával, aki Vajda Júlia: *Ott, akkor... – Túléléstörténetek a soából*, Múlt és Jövő Kiadó, 2020, 123. o. (megjelenés alatt) c. könyvében azt fogalmazza meg, hogy az árja terminusnak az idézőjel nélküli használatával az üldözők megkülönböztetését vesszük magunkra, s ezért a szót itt magam is idézőjelben használom. Eredetileg persze az árja megnevezésnek semmi köze sincsen a nácihoz, még csak nem is az indoeurópaiakat jelenti, akik közé, szemben a magyarokkal a németek is tartoznak.
7. Kunt Gergely elég részletesen leírja a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Jó Pásztor Missziói Bizottsága Sztehlo Gábor vezette részlegének működését. Lásd 349–362. o.
8. Kasnál kicsit több, nemcsak azért, mert Buda később szabadult fel, mint Pest – én, a „védett” gettóban, tehát Pesten tartózkodtam –, hanem mert egészen addig írja a naplót, míg férje haza nem jön a munkaszolgálatot követő hadifogságból.
9. Részlet Vajda Júlia – aki, tán nem mindenki tudja, a lányom – az *Emlék* címszó alatt megjelent írásából. In *Az aligtól a túlig. Bevezetés Vajda Mihály gondolkodásába. Pseudo-szótár* (szerk. Széplaky Gerda és Valastyán Tamás) Dupress–Líceum–Kalligram, Debrecen–Eger–Budapest, 2015. 135 s kk. o.: „...miközben a gyerekkorodról meséltél, folyton azt firtattad, miért felejtetted el a gyerekkorodat. Hogy miért nem emlékszel semmire, ami, mondjuk most így, bár te akkor tán nem pont így fogalmaztál, a vész-korszak előtt történt.” (135.) „...a gyerekeknek, ahhoz, hogy értsé, s ezáltal később szavakba tudja tenni az átéléteket, szüksége van a felnőtt segítségére. Amit pedig nem tudunk verbalizálni, azzal kapcsolatban – hisz mind megőrizni, mind felidézni nehezebb – könnyen keletkezhet az az érzésünk, hogy nem emlékszünk rá.” (138.)
10. Vajda Mihály: „Madárországi emlékeim”, *Litera*, 2015. április 6. <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/madarorszagi-emlekeim.html>.
11. Az éhezés természetesen minden háborús helyzet sajátja. Ugyanakkor a soában üldözött zsidóság az „árja” lakosságnál sokkal inkább ki volt ennek téve. Ráadásul lágerkörül-mények között gyakori volt, hogy az éhezés hirtelen elmúlt is pusztulást hozott: az éhező ember gyomra nem bírta el a váratlanul érkező nagyobb mennyiségű ételt, s sokszor halált okozott. Vö. Szász Anna – Vajda Júlia: „*Mindig van éhség*” – *Pillanatképek Mauthausen felszabadulásáról*, Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. Mi szerencsére ezen a szinten nem éhezünk.
12. In: Vajda Júlia: *Ott, akkor... – Túléléstörténetek a soából*, Múlt és Jövő Kiadó, 2020, 209. o. (megjelenés alatt).
13. Hát ez meg micsoda? Én talán nem éltem kifejezetten zsidó környezet-

ben? Furcsán hangzik talán, de azt kell állítsam: nem. Hogy egyáltalában zsidók vagyunk, azt tulajdonképpen az antiszemita hatalom, igazán keményen a vészorszakban tudatosította bennünk. Kunt Gergely kiemeli, hogy Kassai Margit zsidó-

ságának tudatában persze, kifejezetten idegenekként tekintett azokra a zsidókra, akikkel a Miksa utcai csilagos házban össze kellett költöznie. Mint mondtam: Ellenszenvvel nyilatkozik a „zsidó prolikról”. Lásd 345–346. o.

© Döbrentey Dániel, Firenze

© Döbrentey Dániel, Prato